FRAZEOLOGIZMAI „LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE"

Z. JONIKAITĖ

Visose kalbose yra daug pastovių žodžių junginių, kurių semantinė reikšmė arba visiškai nepareina nuo juos sudarančių žodžių reikšmės, arba tik potencialiai susijusi su jų reikšme. Šie žodžių junginiai vadinami frazeologiniais junginiais, frazeologiniais vienetais arba frazeologizmais.

Frazeologizmai pradėti tyrinėti neseniai, o atskira frazeologizmus tyrinėjanti kalbotyros mokslo šaka — frazeologija susiformavo tik pastaraisiais dešimtmečiais. Rusų kalbininkai, pavyzdžiui, F. Fortunatovas ir kiti, savo sintaksės darbuose atkreipė dėmesį į žodžių junginius. Vėliau akad. A. Šachmatovas, tyrinėdamas žodžių junginius kaip nedalomas sakinio dalis, jau iškėlė pastovių, nelaisvų, semantiškai, o kartais ir sintaksiškai nedalomų žodžių junginių — frazeologizmų klausimą. Akad. V. Vinogradovas savo frazeologijos tyrinėjimo darbuose[1] davė rusų kalbos frazeologizmų klasifikaciją, kurios dabar laikosi beveik visi tarybiniai frazeologijos tyrinėtojai.

Akad. V. Vinogradovas, atsižvelgdamas į pastovių žodžių junginių semantinio monolitiškumo ir semantinės jų reikšmės motyvuotumo laipsnį, rusų kalbos frazeologizmus skirsto į tris grupes.

Į pirmąją frazeologizmų grupę V. Vinogradovas skiria tokius pastovius žodžių junginius, kurių semantinė reikšmė visiškai nemotyvuota, nepareina nuo juos sudarančiųjų komponentų reikšmės, ir jie semantiškai, o kartais ir gramatiškai monolitiški, nedalomi. Į šios grupės frazeologizmų sudėtį įeina pasenę, dėl to nesuprantami ir tik junginyje tevartojami žodžiai, arba pasenusios, sustabarėjusios žodžių formos, kurios neatitinka šių dienų kalbos dėsnių, pvz.: кузькина мать (toks grasinimo posakis), бить баклуши 'dykinėti, tinginiauti', и вся недолга 'ir viskas, ir baigta'. Ekspresyvumas-emocialumas taip pat būdingas daugeliui šio tipo frazeologizmų, pvz.: пиши пропало! (sakoma nusivylus, nepasisekus), вот тебе и на! 'štai tau!'. Šios grupės frazeologizmus V. Vinogradovas vadina „frazeologiniais suaugimais" (фразеологические сращения) arba idiomomis.

[1] Žr. В. В. Виноградов, Основные понятия русской фразеологии, как лингвистической дисциплины. — «Труды юбилейной сессии Ленинградского государственного ордена Ленина университета», Л., 1946; Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, «А. А. Шахматов», Труды комиссии по истории АН СССР, вып. 3, М.—Л., 1947.

Antrajai frazeologizmų grupei V. Vinogradovas priskiria pastovius žodžių junginius, kurių struktūra laisvesnė už idiomų, tačiau jie semantiškai taip pat nedalomi. Jų semantinė reikšmė motyvuota, susijusi, nors ir potencialiai, su tiesiogine junginio komponentų reikšme. Jie lengvai iššifruojami kaip vaizdingi perkeltinės reikšmės posakiai, pvz.: держать камень за пазухой 'būti slaptai pasiruošusiam keršyti', убил бобра 'apsigavo'. Šio tipo frazeologizmus V. Vinogradovas vadina „frazeologiniais vienumais" (фразеологические единства).

Prie šios grupės V. Vinogradovas skiria ir kai kuriuos sudėtinius terminus, pvz.: белый гриб 'baravykas', дом отдыха 'poilsio namai', сестра милосердия 'medicinos sesuo'.

Į trečiąją frazeologizmų grupę V. Vinogradovo skiriami tokie pastovūs žodžių junginiai, kurių semantinė reikšmė pareina nuo junginio komponentų tiesioginės reikšmės, tačiau tie junginiai nėra visiškai laisvi, nes vienas jų komponentas turi nelaisvą reikšmę, t. y. vartojamą junginyje tik su vienu žodžiu arba labai ribotu žodžių ratu, pvz.: безпросыпное пьянство 'amžinas girtavimas', щекотливый вопрос, положение, обстоятельство 'opus klausimas, kebli padėtis, aplinkybė'. Nelaisvosios reikšmės komponentas gali būti pakeičiamas sinonimu, nepakeičiant viso junginio semantinės reikšmės. Šio tipo žodžių junginius V. Vinogradovas vadina „frazeologiniais deriniais" (фразеологические сочетания).

Ši V. Vinogradovo rusų kalbos frazeologizmų klasifikacija gana išsami, duota smulki atskirų grupių charakteristika. Tačiau, kaip ir jis pats pripažįsta, tarp tų trijų grupių yra daug pereinamųjų skyrių, kurių nagrinėjimą jis palieka stilistikai[2].

V. Vinogradovo frazeologizmų klasifikacija yra sinchroninė. Tuo tarpu akad. B. Larinas[3], žiūrėdamas į frazeologizmus istoriniu požiūriu, skirsto juos tik į du tipus, būtent, idiomas ir metaforinius žodžių junginius. Kadangi V. Vinogradovo trečiojo tipo frazeologizmai beveik neturi idiomiškumo ir būdingų bei aiškių skiriamųjų savybių, tai B. Larinas nelaiko jų frazeologizmais ir neduoda savo klasifikacijoje.

Rusų kalbos frazeologizmų tyrinėjimas yra tvirtas pagrindas, kuriuo remiantis galima sėkmingai tirti ir lietuvių kalbos frazeologizmus.

Lietuvių kalbos frazeologizmai dar beveik visai netyrinėti. Į juos vienas iš pirmųjų atkreipė dėmesį akad. B. Larinas, minėtame straipsnyje savo teiginiams paremti pavartojęs ir lietuvių kalbos frazeologizmų pavyzdžių. Tačiau „Lietuvių kalbos žodyno" redagavimo praktika verste verčia juos tyrinėti, analizuoti, klasifikuoti ir vienaip ar kitaip pateikti Žodyne. Šiame straipsnyje į frazeologiją žiūrima leksikografiniu požiūriu ir todėl neduodama smulkios frazeologizmų klasifikacijos, o tik bendrais bruožais, kiek tai reikalinga praktiniam leksikografijos darbui, charakterizuojama pagrindiniai frazeologizmų tipai, jų ypatybės ir keliamas jų

---

[2] Žr. В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, «А. А. Шахматов», Труды комиссии по истории АН СССР, вып. 3, 68, М.—Л., 1947.

[3] Žr. Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии. — «Очерки по лексикологии и стилистике, ЛТУ имени А. А. Жданова» («Ученые записи» № 198), 222—223, Л., 1956.

pateikimo Žodyne klausimas, atsižvelgiant į būdingas jų semantines ir struktūrines savybes ir į rusų frazeologijos bei leksikografijos pasiekimus.

1. Frazeologizmų tipai „Lietuvių kalbos žodyne" ir jų ypatybės

„Lietuvių kalbos žodyne" frazeologizmai skirstomi į dvi grupes: idiomas ir metaforinius frazeologizmus. Akad. V. Vinogradovo frazeologizmų klasifikacijoje minimi „frazeologiniai deriniai" yra pereinamojo tipo žodžių junginiai ir leksikografinėje praktikoje sunkiai nustatomi, todėl jie čia atskira frazeologizmų grupe neišskiriami.

a) I d i o m o s. Lengviausiai iš visų frazeologizmų išsiskiria idiomos. Tai tokie pastovūs žodžių junginiai, kurių visumos reikšmė nemotyvuota, visiškai nepareina nuo juos sudarančiųjų komponentų reikšmės. Jei idiomos komponentas skamba panašiai kaip žodis, turintis nominatyvinę reikšmę, tai tas panašumas visiškai homoniminis, pvz.:

dėti į akį 'miegoti': Buvau pavargęs — dėjau į akį mažne lig pietų Slnt[4]. *raganos ašaros* 'degtinė': Raganos ašarų išgėręs Ds. *dykas galas* 'niekai': Ginčijasi dėl dyko galo rš.

Kaip matome iš duotų pavyzdžių, nė vienas idiomų žodis — komponentas *(dėti, akis, ragana, ašara, dykas, galas)* frazeologizme neturi nominatyvinės reikšmės. Todėl idiomų negalima pažodžiui išversti į kitą kalbą. Idioma yra žodžio ekvivalentas, semantinis vienetas, panašus į sudėtinį ar sudurtinį žodį, kurio komponentai neturi savarankiškumo, o yra tik žodžio dalys, pvz.: *darb-inink-as, vėja-vaikis, bet kas, kas nors, čia pat, kaip nors* ir pan.

Idiomos gali turėti homonimų, t. y. kitame kontekste tie patys žodžių junginiai neturi jokio idiomiškumo, ir jų reikšmė visiškai atitinka tiesioginę sudedamųjų komponentų reikšmę, pvz.:

kiškį pagauti 'kniūpsčia pargriūti': Bebėgdamas kiškį pagavo Ds (plg.: Mūsų šuo vakar kiškį pagavo). *ožius lupti* 'vemti': Prisigėręs degtinės, pradėjo ožius lupti Ad. Nuo žalių obuolių reiks ožius lupti Gs (plg.: Niekas nenori ožių lupti — jie labai smirdi). *į Rygą važiuoti* 'vemti': Nevalgyk per daug, kad paskui nereikėtų į Rygą važiuoti (plg.: Į Rygą važiuoti dabar galima traukiniu ir autobusu). *gauti pipirų* 'būti smarkiai išbartam': Gausi tu nuo tėvo pipirų už neklausymą Als (plg.: Jei gausi pipirų, nupirk kokį šimtą gramų). *vėžius kepti* 'raudonuoti iš gėdos': Tik aš vienas kepiau vėžius ir per ašaras šypsojaus A. Vien. (plg.: Vėžių niekas nekepa, o virte verda).

Kitos panašios darybos idiomos neturi homonimų, nes nominatyvine reikšme suprantamų komponentų junginys neatitinka realios tikrovės, pvz.:

beržinė košė 'mušamoji rykštė, mušimas': Kad duotum jam beržinės košės, tai nustotų vagiliaut Švnč. Beržinės košės vaikai nemėgsta Prn. *vėjo botagas* 'nerimtas žmogus, pliuškis': Ko čia klausyti vėjo botago Sln. Šelmis bernelis, vėjo botagėlis d. *vėjo vaikas* 'nerimtas žmogus, pliuškis, vėjavaikis': Nesidėk su tuo vėjo vaiku rš. *trūkti galvą* 'greit bėgti, vykti

[4] Darbe vartojamos „Lietuvių kalbos žodyno" šaltinių santrumpos.

kur': Kur dabar trūksi galvą? Ėr. *galus grieti* 'blaškytis': Miršta, galus greja, o daktaro neveža Šts. *gyvas kelmas* 'begalės, daug': Ožių laikė gyvus kelmus Ggr. Per dieną padirbo gyvą kelmą Lkv.

Žodžių junginių *beržinė košė, vėjo botagas, vėjo vaikas, trūkti galvą, galus grieti, gyvas kelmas* ir pan. tiesioginė prasmė kalboje neturi realaus pagrindo.

Lengviausia nustatyti idiomiškumą tų frazeologizmų į kurių sudėtį įeina nežinomi, nesuprantami ir tik junginyje tevartojami žodžiai ar jų formos, pvz.:

kepénda: į kepéndą įšankinti 'apgauti': Manęs seno vilko į kependą neįšankinsi Krt.

kẽreža, kẽrežas: kẽrežos velėna J. (sakoma apie labai kvailą žmogų) *nuo (pat) kẽrežos (kerežo) metų* 'nuo neatmenamų laikų': Taip ir vargsta žmonės nuo pat kerežos metų rš. O kame dar dainos, pasakos, mįslės, priežodžiai, patarlės, kur nuo kerežos metų tautos išmintis plūdo rš.

marùšė: kiemo marùšė Škn 'kas vis nebūna namie, lig išvakarių nepareina namo'.

gáismas: vienu gaismu 'be atsikvėpimo, vienu pradėjimu': Vienu gáismu atsidūriau namie Užp.

kadáibos: iš (kažin) kadaibos 'iš seno, nuo senovės': Da iš šitų pievų vardai iš kadáibos eina Švnč. Iš kažin kadáibos turi prisikrovęs Švnč.

kãduonės: kadár kãduonės 'labai seniai': Kadár kãduonės tos mielės buvo parneštos, ką bereik norėti, kad berūgtų Grg.

pagalẽ: ant galo pagalẽs 'pagaliau': Ant gãlo pagalẽs ir jie pripažino Pc. *galū̃ pagalẽj* 'pagaliau': Vargo vargo ir galū̃ pagalẽj nukeliavo Grž.

nèmetas: dienà nèmetu (nẽmet) a) 'vargais negalais, šiaip ne taip': Diena nemetu nujojo šiuodu į Plungę M. Valanč. Diena nemet pabengė tas bulves kasti Plt. b) 'per ilgesnį laiką': Aš vaiką mokau poterius diena nemetu, t. y. per kelius metu J. Diena nemetu drabužiams nutrūkus, S. Povilas, sudraskęs išilgai plačius lapus medžio, nupynęs sau jupą, ir vėl dailiai it meška gyveno M. Valanč.

Yra idiomų, kurių sudėtyje esąs žodis šiaip jau žinomas ir turi kartais net kelias reikšmes, bet frazeologiniame junginyje jis nominatyvinės reikšmės neturi, nesuprantamas, o santykis su žinomuoju žodžiu homoniminis, pvz.:

diñderis, diñderas, dindera 'tinginys, dykaduonis': *diñderį (diñderą, dinderas) mušti* 'dykinėti': Karves iškruša į aptvarą, o patys dinderį muša Kv. Per kiauras dienas dindarą muša be jokio užsiėmimo Slnt. Anos dinderas muša, t. y. dykos be darbo motriškos vaikščioja J.

gãras 'skystis, pavirtęs dujomis, rūkas, migla; smalkės; pasvaigimas; krosnies koptūras': *gývu garù* 'labai': Gyvu garu užsimanė važiuoti Užv. *duoti garą* 'dūkti, siausti': Vaikai duoda garą kieme Als. *garu gerti* 'labai norėti': Garu gėriau tą daiktą įsigyti, t. y. labai norėjau gauti J. Dukterų tėvai visi garu gėrė ant Tupikio gyvenimo Žem. *garu trokšti* 'labai norėti': Garu trokšta iš čia išeiti Kltn.

gývas 'turintis gyvybę; nemiegantis; aiškus, šviesus; tikras, grynas; svarbus; ryškus; vikrus...' *gývas lìkęs (gyvà lìkusi)* 'labai nori': Gyvas li-

kęs kokį juoką iškrėsti KlvrŽ. Boba gyva likusi ant arielkos, t. y. dideliai nori J.

kótas 'įrankis, už kurio paimama, rankena; žolinio augalo stiebas, stambas; grybo kojelė; vaisiaus nuograužа; uodegutė, kuria vaisius, lapas, žiedas prijungtas prie šakos, stiebo; paukščio plunksnos raginis stiebas': *į (pàt) kótą* 'kaip tik, tinkamas': Jam tos kelnės į pat kótą Skr. Ta merga būtų jamui į kotą (prie suaugimo ir metų) ženyties J. *kótas į kótą* 'visai tokie pat, vienodi': Abu labu tokiu — kotas į kotą KrvP.

galas 'vieta, kur baigiasi koks ilgesnis daiktas; gyvenamos trobos ar kito pastato viena pusė; kraštas, siena, riba; žuvimas; negerovė...': *dykas galas* 'niekai': Dykas galas jam tokia kelionė rš.

Nemaža lietuvių kalboje, ypač gyvojoje, šnekamojoje, yra ekspresyvinio-emocinio pobūdžio idiomų. Jos paprastai būna pastovios formos, nekaitomos, tik gali turėti po keletą variantų. Dažniausiai jomis reiškiama ekspresyvus neigimas, neigiamas atsakymas į klausimą, nustebimas dėl netikėto, nelaukto įvykio, gyrimas, teigimas ir pan., pvz.:

be kas!, be kas jau!, be ką jau! 'ne!, taip nėra!': Ar tebeserg vaikas? — Be kas! Laksto po kiemą su kitais Als. Ar geresnis ligonis? — Be kas jau! Mirs Šts. Ar sveikas? — Be ką jau! Sergu Šts. *kas dės!, kas tau dės!* 'ne!, nėra!': Ar bernas namie? — Kas tau jį dės! Ėr. Ar yra speigo? — Kas tau dės! Šts. Ar daug šį metą obulų? — Kas dės daug? Vvr. *kas tau davė!* 'ne!': Kas tau davė! Negaliu nudraust, ir gana Alk. *kas ten duos!* 'nėra, kur ten bus!': Kas ten duos stebuklus! Dumia akis, ir gana Kair. *ko klausai!* 'netiesa!, taip nėra!': Maniau, kad riebus — ko klausai! Šts. *kur tau!* 'visai ne!': Eidamas į Rygą, Raulas galvojo ten tuojau gausiąs darbo, bet kur tau! J. Bil. *še tau!, še tai tau!, še tai tau, kad nori!* 'štai' (sušukimas nustebus): Še tau, kas pasidarė! Als. Še tai tau, ir nudaužė! Grž. Še tai tau, kad nori! Kodėl gi pirma nesakei?! Rm. *jau ką gi!, tai ką gi!* 'labai puikus, geras!, ką ir besakyti': Veselios buvo — jau ką gi! Skp. Kad išsipustęs — tai ką gi! Slm. *nieko bėdos* 'apygražis, apygeris, apydidis': Ar graži ta jaunoji? — Nieko bėdos! Vvr. Arklys dar būtų nieko bėdos, bet viena akia nemato Als. Ar didelį vežimą šieno parvežėt? — Nieko bėdos! Als. *kas nekait* 'bepigu': Kas nekait klebono gaspadinei, melninko kiaulei, vienkiemio šuniui Skd. *kas buvo* 'na tai kas': Kas buvo, kad neturtingi, bile gražiai gyvena Lnkv. Kas buvo, kad vainoj užmuštų S. Dauk. *kaip tat* 'taip, žinoma': Ar tu buvai vakar jomarke? — Kaip tat Dr. *nė kam ko* 'nė į galvą neatėjo': Man nė kam ko, kad jis galėjo supykti Alk. *toli gražu* 'daug trūksta iki'...: Miesčioniška kritikos baimė dar toli gražu nėra išgyvendinta mūsų respublikoje tsp. Dar tau toli gražu lig brolių Slm.

Semantinis konkrečių dalykų ar priešingybių sugretinimas taip pat gali būti idiomiškas, nes nerodo visumos reikšmės ryšio su komponentų reikšme pvz.:

Nei į tvorą, nei į mietą 'nei šioks, nei toks; prastas': Tas buvo darbas nei į torą, nei į mietą Als. *nei šuo, nei kėdalė; nei velnias, nei gegutė; nei ratai, nei rogės; nei vienas, nei du; nei penki, nei devyni* ir pan. 'nei šis nei tas'. *nei štai, nei antai* 'nei šį, nei tą': Ir pasakė dabar, nei štai, nei antai Srv. *nė (nei) juodo, nė (nei) balto* a) 'nei bloga, nei gera': Juk aš tau

nė balto, nė juodo nesakiau — ko tu pyksti? Skr. b) 'nei už, nei prieš': Nei balto, nei juodo neatsakė Vvr. *nė (nei) dėkui (ačiū), nė (nei) išlup (išgrauš)* nepasakyti 'nė nepadėkoti': Nė dėkui, nė išlup nesakęs, išėjo Lnkv. Užaugę pameta savo pamotę, nepasakę nei ačiū, nei išgrauš Blv. *nei rask, nei pamesk* 'sunku susitarti, susikalbėti' (apie kvailą žmogų): Su tokiu žmogum nei rask, nei pamesk Sim. Nei rask, nei pamesk su tokiais! LzP. *nei būtai, nei kliūtai* 'nei šį, nei tą užsimanė': Vandens nor neštis, nei būtai, nei kliūtai Erž. *nei (čia) ko, nei (čia) ką* 'menkas dalykas, nieko nėr!': Pasipiovei vištelę, suvalgei — nei ko, nei ką Pc. Nei čia ko, nei čia ką — per valandą ir iškopiau kaminą Pc.

Pateiktas idiomų ir jas sudarančių žodžių reikšmių santykis, taip pat morfologinės šių frazeologinių junginių ypatybės atskleidžia svarbiausius lietuvių kalbos idiomų bruožus, leidžiančius nustatyti jų vietą visų frazeologizmų tarpe.

b) Metaforiniai frazeologizmai. Kalboje yra pastovių žodžių junginių, kurių semantinė reikšmė motyvuota, t. y. pareina nuo junginio komponentų tiesioginės reikšmės, aiškiai ar tik nujaučiamai susijusi su jais. Šio tipo frazeologizmus tiksliausia vadinti metaforiniais frazeologizmais, nes daugelio jų būdingiausia savybė yra vaizdinė-perkeltinė reikšmę, metaforiškumas, pvz.: *senas vilkas* 'daug matęs, prityręs žmogus': „To žmogaus neapgausi: senas vilkas" Ll. Kitame kontekste tas pats junginys *senas vilkas* suprantamas tiesiogine prasme, pvz.: „Senas vilkas uodegos į eketę nekiša" rš. Kitas pavyzdys: *samtį atiduoti* 'pavesti šeimininkavimą': „Jau tuoj dėdienė atiduosi samtį marčiai!" Alk. Žinant, kad samtis yra šeimininkavimo simbolis, nesuku suprasti, ką reiškia frazeologizmas *samtį atiduoti* kam. Žmogus numiręs nebevalgo, todėl aišku, kad sakinyje „Ta jau padėjo šaukštą" Šlv žodžių junginys *padėti šaukštą* yra metaforinis frazeologizmas ir reiškia 'numirti'. Taip pat žinant, kad tašant ką, atplyšta dažnai su skiedra ir medienos gabalas, nesunku suprasti, kad sakinyje „Ot, tokį vyrą gavus, tai jau tikrai kirtis su paplėšais" žodžių junginys *kirtis su paplėšais* reiškia 'geras laimikis'. Tokių vaizdinės-perkeltinės reikšmės metaforinių frazeologizmų lietuvių kalboje labai gausu:

už nosies vedžioti 'mulkinti, apgaudinėti': Ar tu duosies jam už nosies vedžioti? Jnšk. *pro pirštus žiūrėti* 'nekreipti dėmesio': Aš pats žiūriu į tai pro pirštus Ašb. *palikti be kojų* 'jausti didelį nuovargį kojose': Ir be kojų paliksi, kol visus susiedus apeisi Als. *pirštais badyti* 'tyčiotis, juoktis iš ko': Visas miestas pirštais jį bado Kt. *sparnus kilnoti* 'ruoštis išvykti, išsikelti kitur': Jau kriaučius Zokas pradėjo kilnoti sparnus rš. *kreivais keliais eiti* 'negerai elgtis': Jis eit kreivais keliais KII341. *į akį kristi kam* a) 'patikti': Ji jam krito į akį Rm. b) 'atkreipti dėmesį kieno': Jo nesirūpinimas tavim ir mums krito į akį J. Jabl. *akis muilinti* 'apgaudinėti': Gali čia man akių nemuilinti — neapgausi Alk. *kalnus nuversti* 'daug padaryti': Kad aš būčiau sveika, tai kalnus nuverščiau Gs. *ant kulnų lipti* 'sekti įkandin, versti skubėti': Pavasario darbai lipa ant kulnų tsp. Jei lipsi ant kulnų, dirbs Srv. *paimti į nagą* 'smarkiai pabarti, sudrausti': Ka paėmė gerokai į nagą, vaikelis ir kriokti *(verkti)* pradėjo Vvr. *ant liežuvio užpilti* 'išgerti degtinės': Ant liežuvio ieško užpilti Skr. *amžinai už-*

migti 'numirti': Taip jau ji ir amžinai užmigo Žem. *prieiti liepto galą* 'atsirasti tokioje padėtyje, kad nėra kas daryti': Buržuaziniai politikai priėjo liepto galą ir yra pasirengę galvotrūkčiais lėkti į prarają trš. *gyventi po kepure* 'neturėti nei namų, nei jokio turto': Jis gyvena po kepure Yl. *pirštu prikišamai* a) 'čia pat': Juk jau rugiapiūtė pirštu prikišamai Užv. b) 'labai aiškiai': Jei pirštu prikišamai jam neparodai, tai jis ir nemoka padaryt Alk.

Metaforinių frazeologizmų reikšmė, kaip matome, susijusi su tiesiogine žodžių junginio reikšme, bet kartais ta tiesioginė reikšmė gali ir neturėti realaus pagrindo, pvz.:

kiškio pyragas 'vaikams lauktuvės' (saldainiai, riestainiai ir pan.): Neverk, Antaniuk, tetė atneš kiškio pyrago Pmp. *kielės pienas* 'aguonų ar kanapių pienas': Per visą gavėnią valgydavom kielės pieną Brs. *kielę melžti* 'daryti aguonų ar kanapių pieną': Kielę pamilšim ir prasidarysim putrą Brs. *vėjus gaudyti* 'nerimtai elgtis': Tu vėjų negaudyk, o žiūrėk gyvenimo Užp. *kojas pamesti* 'labai nuvarginti kojas daug vaikščiojant': Kojas gal pamesti tie paštalijonai Šts. *iš piršto išlaužti* 'prasimanyti': Visos tos šnekos iš piršto išlaužtos Žem. Taip žmonės šneka, aš iš piršto neišlaužiu Užp. *į ožio ragą suriesti* 'priveikti': Kaip bemat ir surietė į ožio ragą Gs. *viena koja grabe (prie grabo)* 'arti mirties': Nors jau viena koja grabe, o vis savo kalba Pnd. Šoferio gyvenimas: viena koja stovi prie grabo, antra prie kalėjimo KlvrŽ. *akimis badyti* 'žiūrėti su priekaištu, tyčiotis': Nėr kur dėtis — akimis visi bado Srv. *galvomis eiti* 'dūkti, šėlti': Eina galvomis tie vaikai kaip patrakę Vkš. *sienomis eiti* 'dūkti, šėlti': Palik vaikus vienus, tai sienom eina Gs. *aukštyn kojomis apversti* a) 'iš pagrindų pakeisti': Atėjo tada pavasaris, kuris Prano gyvenimą apvertė aukštyn kojomis P.Cvir. b) 'padaryti didelę netvarką': Vaikai visą namą aukštyn kojomis apvertė rš. *kiaulės akis turėti* 'nesigėdyti': Kiaulės akis turėdamas, visur įlįsi Plv. *ausis pastatyti (išpūsti)* 'atidžiai klausyti': Lietuvininkai, paklausykit, aukštyn ausis pastatykit! O. Mergelė, ausis išpūtusi, klausė Žem. *lūpą pakabinti* 'imti verkti': Kad tik kas, tai tuoj ir pakabina lūpą Alk. *dantis pakabinti* ant ko 'nuolat uiti, barti ką': Jūs tik dantis ant manęs pakabint temokate Žem. *dantis į gembę pakabinti* 'pusbadžiu gyventi': Šiandien valgysim, rytoj dantis į gembę pakabinsim BzF53. *iš kailio nertis* 'labai stengtis': Skubina, net iš kailio neriasi Ds. *juokais trūkti (leipti)* 'labai juoktis': Žiūri tėvas an vaikus ir trūksta juokais Ds. Mes juokais trūkome (leipome) J.Jabl. *kraują gerti kieno* 'labai išnaudoti ką': Nebegersit jūs mūsų kraujo, dykaduoniai ponai! trš.

Visų čia iškeltų metaforinių frazeologizmų tiesioginę reikšmę turintys atliepimai: *kiškio pyragas, kielės pienas, kielę melžti, vėjus gaudyti, kojas pamesti, iš piršto išlaužti* ir t. t. realaus pagrindo neturi, nes kiškis niekad pyragų nekepa, kielė pieno neturi ir jos niekas nemelžia, vėjų taip pat niekas negaudo, kojų pamesti negalima, iš piršto taip pat nieks nieko negali išlaužti ir pan.

Metaforiniais frazeologizmais laikytini ir tokie veiksmažodiniai žodžių junginiai, kurie reiškia žmogaus (o kartais ir gyvulio) judesį, gestą,

susijusį su jo tam tikra dvasios būsena. Tais atvejais, sako S. Ožegovas[5], žodžių junginys, reiškiantis judesį, tarytum signalizuoja apie tam tikrą būklę, simbolizuoja ją, ir ta asociacija suteikia junginiui naują reikšmę. Pavyzdžiui, pasakyme „Nekraipyk galvos, kai kerpa plaukus" žodžių junginys *kraipyti galvą* čia yra suprantamas tiesiogine reikšme. Bet sakiniuose „Piemuo kraipo galvą, netiki, ką sakau" Vb ir „Daug vyrų kraipė galvas neatsistebėdami" rš. žodžių junginys *kraipyti galvą* reiškia galvos lankstymu į šalis reikšti abejojimą, nustebimą. Čia galvos judesys yra tam tikros dvasinės būklės ne žodžiais, o išoriniu judesiu išreiškimo priemonė.

Tos rūšies frazeologizmų reikšmės idiomiškumo laipsnis labai įvairus. Vienur tas judesys taip glaudžiai, neatskiriamai susijęs su reiškiama dvasine būkle, kad jis yra lyg ir būtina tos būklės reiškimo priemonė. Veikėjas čia, reikšdamas kokią nors dvasios būklę, kartu atlieka ir tam tikrą judesį, gestą. Todėl tokio frazeologizmo reikšmė labai mažai teturi idiomiškumo, bet nėra tolygi ir konkrečiai reikšmei, pvz.:

galvą kinknoti 'galvos žemyn aukštyn judesiu reikšti pritarimą ar nusiminimą dėl ko': Ligonis iš silpnumo negali kalbėti: kad kas patinka — galvą pakinknoja, kad nepatinka — galvą papurtina LzP. Dvariškiai galvą kinknoja ir savo tarpe pasišneka kartais: — Neturi ponai širdies, kad žemės mylėti nemoka LzP.

Palyginkime tą patį žodžių junginį kitame kontekste: „Arkliukas, kinknodamas galvą, leidosi risčia" rš. Čia arkliukas galvos kinknojimu nieko nenori pasakyti, tik jis galvą kinknoja į kojų taktą. Kiti pavyzdžiai:

galvą purtinti 'galvos į šalis kraipymu reikšti neigimą, nepritarimą': Nepurtink galvos: vistiek reiks nueiti, kad ir nenori Als. Kad nepatinka, galvą papurtink Skd (plg.: Jis iš ligos purtina galvą rš. Papurtė žirgas galvelę, išlaužė uosio tvorelę d). *pečius (pečiais) traukyti* 'pečių aukštyn žemyn kilnojimu reikšti nustebimą, nežinojimą ką daryti': Nuolat traukydamas pečius, jis stebėjos J.Balč (plg.: Ko traukai pečius — ar kas spaudžia?). *rankas laužyti (grąžyti)* 'tam tikru savo paties rankų užlaužimu reikšti didelį sielvartą': Išėjo motulė ant didžio dvarelio, senas rankas laužydama, ašaras liedama V.Krėv. Taip nelaužyk sau rankų, kaip beržo šakas kad laužo užrūstintas vėjas Mair. Ir sielvarte baisiam tu laužysi rankas S.Nėr (plg.: Mašina sulaužė abi rankas). *dantis rodyti* 'juoktis išsišiepus': Suėjo ir rodo dantis per mielą dienelę Alk (plg.: Dantų gydytojui reikia parodyti dantis). *pakelti (nukelti) kepurę* kam 'kepurės nuo galvos nukėlimu pasisveikinti': Aš pakėliau kepurėlę — ji man nė žodelio Klvr. Noreika nukėlė kepurę besiartinančiam Lomsargiui J.Avyž (plg.: Vaikas pakėlė kepurę, ir iš po jos išskrido paukštelis rš). *rankas ant krūtinės sudėti* 'numirti': Tada atsilsėsiu, kai rankas ant krūtinės sudėsiu Arm (plg.: Susidėjo rankas ant krūtinės ir sėdi).

---

[5] Žr. И. С. Ожегов, О структуре фразеологии. — «Лексикографический сборник», вып. 2, 17, АН СССР Институт языкознания, Москва, 1957.

Kitiems tos rūšies frazeologizmams jau nebėra būtinas tam tikras judesys, norint išreikšti kurią dvasios būseną. Judesio vaizdas nutolęs, bet neišnykęs, todėl tokio frazeologizmo reikšmė jau metaforinė, pvz.:

ranka numoti 'nustoti kreipus dėmesį, atsižadėti, palikti savieigai': Abu ponu, numoję ranka ant visų tradicijų, pasiliko Žaliajame dvariuke iki pat vakaro A.Vien. Numoti ranka į valstietiją — reiškia padaryti nusikaltimą prieš darbininkus ir prieš valstiečius trš. *galvą (pakaušį) kasyti (krapštyti)* 'galvoti': Akių paklausk — pamatysi, galvą pakrapštyk — padarysi KrvP(Ds). Da turėsi gerai pakaušį pasikrapštyti Vlkv. *rankas nuleisti* 'atsisakyti toliau veikti, kapituliuoti': Jis dirbo, rankų nenuleidė Ėr. Tik rankų nenuleiskim ir vilties nenustokim A.Vien. *nosį nuleisti* 'nusiminti': Malūninkas nuleido nosį — suprato, kad jis yra apgautas J.Balč. *nagus graužti* 'labai gailėtis, negerai padarius': Gal kada ir grauši nagus po laiko Užp. *rankas pakratyti* 'atsisakyti, atsižadėti': Visi ėjo rankas pakratę, o ligonis vienas po vidų galuojasi, su mirtimi dalijasi Žem. *kojas pakratyti* 'numirti, nudvėsti': Pakratė kojas, ir gatavas Dkš. *karpyti ausimis* 'atidžiai klausyti, stebėti': Karpyk ausim — maž ką nugirsi Ktk.

Ir šio tipo frazeologizmai *galvą kasyti, rankas nuleisti, nosį nuleisti, nagus graužti, rankas pakratyti, kojas pakratyti, karpyti ausimis* kitame kontekste neturi aukščiau nurodytų reikšmių, o suprantami tiesiogine prasme, pvz.: Užmigo ir knarkia lyg šuva, galvą kasomas M.Valanč. Kam nuleidi baltas rankas ant kelučių savo? d. Negražu ir nesveika dantimis nagus graužti Als. Nusiplovė rankas ir, neradęs į ką nusišluostyti, tik pakratė ir palaukė, kol nudžius rš. Pakratė kojas žvėris ir nudvėsė rš. Širvukas, karpydamas ausimis, brido gilią pusnį rš. Ir asilas moka ausim karpyti, bet išmokyk jį arklą patampyti PPr37.

Prie metaforinių frazeologizmų reikia skirti ir tokius kalboje nusistovėjusius, sustabarėjusius ekspresyvinio-emocinio tipo žodžių junginius, kuriais reiškiama nustebimo, grožėjimosi, džiaugsmo, pasitenkinimo ar nepasitenkinimo, nusivylimo, sumišimo, pasipiktinimo, susierzinimo ir kiti jausmai bei negeri linkėjimai. Jų semantinė reikšmė įvairi, nes ji paprastai pareina ir nuo intonacijos, ir nuo konteksto, kur tas pats ekspresyvinis-emocinis posakis gali būti vartojamas įvairioms emocijoms reikšti, pvz.:

kad tave bala!: Žiu, kad tave bala, kaip išsigandau! Gž. *kad tu gálva!, tegu tu gálva!:* Kad tu gálva, koks jis geras! Ėr. Daug atmena — tegu tu gálva Ėr. Kad užaugo tos bulbos — kaip kamuoliai, kad tu galvele! Lp. *o kad tave!:* O, kad tave, peilį namie palikau! Grž. O kad taū, kaip aš sulijau! Ds. *kad ją šimtas!:* Kad ją šimts, mergaitė! Ašb. *po šunais!:* Kad bent bartųs, po šunais! Žem. Tegu ein po šunais! Tl. *po kelmais!:* Ar darbo imkis, ar ko, po kelmais! Als. *po perkūnų!:* Tu, po perkūnų, nors arklius pridabotum! Alk. *po šimts pypkių!:* Po šimts pypkių, kad prisivirė košės! Žem. Bet, po šimts pypkių, aš gerai padariau! J.Balč. Kad tave kur šimtas pypkių! Šmk. *šimtas keturiolika:* Dabar, šimtas keturiolika, nebe taip moka darbuotis, kaip seniau Žr. *kad tave šimtas keturiolika!:* Ak, kad tave šimts keturiolika! Skd.

Labai artimi metaforiniams frazeologizmams yra pastovūs, kalboje įsigalėję žodžių junginiai, vaizdinga palyginimo forma rodantys daikto ar veiksmo panašumą su kuo, pvz.:

kaip (yt) inkstui taukuose būti, gyventi 'visko pertekusiam būti': Gyvena kaip inkstas taukuose Skdt. Ans ten yt inkstas taukuose Pln. *kaip pas dievą užpečkyje* gyventi būti 'be rūpesčių, be vargų': Gyvenam sau ramiai kaip pas dievą užpečkė Als. *kaip meškos ausyse* 'šiltai': Gyvena kaip meškos ausy J.Jabl. *kaip žirnis prie kelio* 'visų skriaudžiamas, užkliūvamas': Gyvenu kaip žirnis prie kelio Švnč. *kaip pelė po šluota* 'tyliai': Gyvena kaip pelė po šluota Kp. *kaip per sieną pertrauktas* 'labai alkanas': Aš esu kaip per sieną pertrauktas Klvrž. *kaip (it, lyg) musę kandęs* 'nieko nelaimėjęs, nusivylęs': Važiavo namo kaip musę kandusys M. Valanč. Išdūlinęs namo it musę kandęs BsMI33. Išė *(išėjo)* lyg musę kandęs Vlkv. *kaip į koją įsikirtęs* 'neramus, susirūpinęs': Visą laiką esu kaip į koją įsikirtęs Krž. *reikalingas kaip šuniui penkta koja* 'visai nereikalingas': Jam taip reikalinga, kaip šuniui penkta koja Iš. *kaip ant vištos kojos stovėti* 'nestipriai stovėti': Stovi kaip ant vištos kojos Sim. *kaip iš pieno plaukęs* 'labai skaistaus, gražaus veido': Gražus kaip iš pieno plaukęs J.Jabl. *kaip akį kaktoje saugoti* 'labai saugoti': Saugok vaiką kaip akį kaktoje, mušk kaip šunį Als. *kaip iš akies išluptas (trauktas)* 'labai panašus į ką': Ale tas vaikas gryna tėvo išnara, kaip iš akies išluptas Tl. Ot panašus į tėvą — kaip iš akies trauktas. Tr. *kaip (su) ranka atimti* 'tuoj, staiga pašalinti': Tik išgėrė (vaistus), ligą kaip ranka atėmė Lnkv. Ir tą pačią sveikatą atim kaip su ranka Krtn. *kaip jaunas mėnuo pasirodyti* 'neilgam pasirodyti': Pasirodė kaip jaunas mėnuo ir vėl nebėr Slm. *kaip iš kibiro (lyti, pilti)* 'labai smarkiai lyti': Lietus pylė kaip iš kibiro A.Vien. *kaip iš karvės gerklės ištrauktas* 'labai susiglamžęs': Tavo drabužiai kaip iš karvės gerklės ištraukti Als. *kaip girtas tvoros ieškoti ko* 'grabalioti': Ieško kaip girtas tvoros Rs. *kaip už ausies (ausų) mesti (išmesti)* 'labai greit, noromis gerti, valgyti': Jam tik duok gerti — meta kaip už ausies Kp. Vakare tėvas tą košę išmetė kaip už ausies BsPV624. Išmetė kaip už ausų Ds. *kaip ant ylos sėdėti* 'labai nerimti': Sėdi kaip ant ylos Vj. *kaip du vandens lašai* 'visiškai panašūs': Abu labu panašu kaip du vandens lašu Žg.

Nemaža lietuvių kalboje sustiprinamojo pobūdžio frazeologizmų, atsirandančių pakartojant tą patį žodį kitu linksniu, pvz.:

amžių amžiams 'labai ilgam laikui': Kraitinės skrynios užtenka amžių amžiams Als. *nuo amžių amžiais* 'nuo labai senų laikų': Neįžengiami pušynai, eglynai, beržynai, ąžuolynai nuo amžių amžiais suaugę niūksojo S. Dauk. *būrių būriai* 'daug būrių': Rengiasi, eina iš namų būrių būriai žmonių Žem. *mazgų mazgai* 'daug mazgų': Tiek jau užraištyta,— mazgų mazgai Jrb. *vaistų vaistai* 'daug vaistų': Visi langai buvo užlaidyti — kambariai vaistų vaistais parkvipę LzP. *kartų kartom (kartomis)* 'daug kartų': Kartų kartomis aš tau sakiau, kad neįstum, kur nereik Jnšk. Jau kartų kartõm kalbėta, bet vis tiek Kp. *nė diena dienõms* 'nė seniai': Nebuvo nė diena dienoms, o atėjo į svečius Šts. *metų metais* 'labai seniai, per

daugelį metų': Dairėsi... į langą su metų metais nepiautomis stiklų šukėmis A.Gud-Guz.

Sustiprinamojo charakterio frazeologizmai gali būti sudaromi, sugretinant žodžius, turinčius kartais net priešingas reikšmes, pvz.:

dieną naktį 'visą laiką': Dieną naktį dirba, o skatiko neturi — viską prageria Als. *žiemą vasarą* 'visą laiką, visada': Jis žiemą vasarą vis su ta pačia kepure. *trumpai drūtai* 'aiškiai ir trumpai': Jis daug nekalba: pasako trumpai drūtai, ir viskas.

Tų pačių prieveiksmių pakartojimas be jokių jungtukų, o kartais ir sujungiant jungtuku arba susiejant prielinksniu, taip pat sustiprina įspūdį, pvz.:

daug daug 'daugiausia': Daug daug lig velykų šieno jei užteks Vvr. Daug daug jei gausi tris dešimtis pūrų Kv. *brangiai brangiai* 'brangiausiai': Jei gausi brangiai brangiai tris šimtus, daugiau negausi už avį Als. *dar dar* 'šiaip taip': Kad važiuotas, tai dar dar, o pėsčias nenoriu eiti Als. Vasarojai dar dar, bet rugiai visai pragaišo Rod. *kiek ir kiek* 'labai daug, labai ilgai': Juokų buvo kiek ir kiek karaliaus pily Jrk131. Būčiau galėjusi ieškoti kiek ir kiek, o būčiau neradusi Plt. *tiek ir tiek* 'labai daug': Uogų miške tiek ir tiek — tik rink Als. *akis į akį* 'tiesiai, kam dalyvaujant, matant': Kalbėk akis į akį, o ne už akių Slnt. Turi dabar akis į akį išvyst sutvėrėją savo MP189. *vyras į vyrą* 'išvien': Į darbą stokim vyras į vyrą Mair. *žodis į žodį* 'labai tiksliai': Papasakojo žodis į žodį kaip aš buvau sakęs Als. *vienas į vieną, viena į vieną* 'visi lygaus didumo ir gražumo': Visos trys viena į vieną jo dukterys BsMtI12. *petys į petį* 'išvien' DŽ. *diena į dieną* 'kasdien': Diena į dieną eina ir eina — niekad namie nebūna Gs. Vėl paviliojo auką kapai — diena į dieną tiek jų atranda! Mair. *metai į metus* 'kasmet': Metai į metus taip jau buvo Lp. *rytas į rytą* 'kas rytas': Rytas į rytą atsikelk, išvadžiok gyvulius Gs. *diena iš dienos* 'kasdien': Tie visi diena iš dienos jo laukė M.Valanč. Jis diena iš dienos ant kojų KBI22. *metai iš metų* 'kasmet': Jie metai iš metų prisiaugindavo daugiau arklių rš. *galas nuo galo* 'ištisai': Jis ką tik žino, galas nuo galo viską pasako Skr. Galas nuo galo apmesti laukai mėšlu Ėr. Galas nuo galo skaitau laikraštį Šts. *kartas nuo karto* 'nustatytu laiku, reguliariai': Ans valgo kartas nuo karto tris sykius ant dienos J.

Metaforiniai frazeologizmai, turėdami kai kurių bendrų bruožų su idiomomis tiek monolitiškumo, tiek struktūros atžvilgiu, vis dėlto yra dar susiję su tiesioginėmis juos sudarančių žodžių reikšmėmis. Ta ypatybė ir leidžia išskirti juos į atskirą didelę frazeologizmų grupę.

c) Pereinamojo pobūdžio frazeologizmai. Frazeologizmų suskirstymas į dvi grupes nereiškia, kad galima tarp jų išvesti griežtą ribą. Visada atsiranda pereinamojo pobūdžio frazeologizmų, dėl kurių kyla abejonių, ar koks nors frazeologizmas dar metaforinis, ar jau jo semantinės reikšmės ryšys su tiesiogine junginio reikšme taip nublankęs ir nebejaučiamas, kad frazeologizmą galima laikyti idioma, pvz.:

dantį užkalbėti 'stengtis įtikinti, kalbėti ką; kalbant nuraminti, apgauti': Jis tik užkalba dantį, kad aš tik tą padaryčiau Pn. Neužkalbėsi tu jam dančio, nemislyk, supranta, kad ir vaikas Ut. *gaidžiukus gaudyti*

'dainuojant išeiti iš gaidos spiegiančiu balsu': Koks čia giedojimas — tik gaidžiukus gaudo Gs. *į kišenę dėti* ką 'per daug užstoti, girti, teisinti': Nedėk ir jo į kišenę! Srv. *į šunies dienas išdėti (išdirbti)* 'labai suniekinti, išbarti iškeikti': Į šunies dienas jį išdėjo VP17. Į šuns dienas vienas kitą išsidirbo Skr. per *dantis traukti* ką 'apjuokti ką, išsityčioti iš ko': Jis visus per dantis traukia Dkš. *per kotą persvirti* 'senstelėti': Vaikis jau per kotą persviręs ir nebegauna žmonos Šts.

Iš pirmo įspūdžio atrodo, kad čia duotųjų frazeologizmų semantinė reikšmė neturi jokio ryšio su juos sudarančiųjų komponentų reikšme. Bet labiau įsigilinus, tas ryšys dar jaučiamas. Pavyzdžiui, palyginus frazeologizmą *dantį užkalbėti* su pasakymu: „Dančio sopę užukalba" Km, kur veiksmažodis *užkalbėti* reiškia 'burtažodžiais pagydyti, užburti', lyg ir aiškėja, kodėl frazeologizmas *dantį užkalbėti* reiškia 'įkalbėti, kalbant nuraminti'. Tas pats yra su frazeologizmu *gaidžiukus gaudyti*, kurio semantinė reikšmė 'dainuojant suspiegti, staigiai išeinant iš gaidos' galima sieti su kieno nors gaudomo ar pagauto gaidžiuko spiegimu. Panašiai galvojant, galima ir kitus čia duotus pavyzdžius: *į kišenę dėti, į šunies dienas išdėti (išdirbti), per dantis traukti, per kotą persvirti* susieti su atitinkamais tiesioginės reikšmės pasakymais. Ar jie laikytini idiomomis, ar metaforiniais frazeologizmais, gali būti skirtingų nuomonių, nes patys frazeologizmai čia yra pereinamojo pobūdžio. Todėl ir „Lietuvių kalbos žodyne" panašūs frazeologizmai kartais šliejami prie idiomų, o kartais prie metaforinių frazeologizmų.

Panašiai yra ir su pereinamojo pobūdžio žodžių junginiais, kurie svyruoja tarp laisvų žodžių junginių ir metaforinių frazeologizmų. Pavyzdžiui, žodžių junginiai *lieti ašaras* 'graudžiai verkti', *lieti prakaitą* 'sunkiai dirbti prakaituojant', *lieti kraują* 'kovoti kruviną kovą', dar laikytini metaforiniais frazeologizmais, nes jie dar turi tam tikrą metaforiškumo laipsnį. Bet yra pastovių žodžių junginių, kuriuose realizuojasi nelaisva žodžio reikšmė, t. y. tokia reikšmė, kurią jis turi tik junginyje su ribotu žodžių ratu, pvz.: *kreipti akis, kreipti dėmesį* 'domėtis', *kreipti žvilgsnį* 'pažvelgti', *duoti klausimą* 'klausti', *duoti įsakymą* 'įsakyti', *duoti atsakymą* 'atsakyti', *laikyti pusryčius* (*pietus* ir pan.) 'pusryčiauti (pietauti ir pan.)', *kelti triukšmą* 'triukšmauti', *kelti vestuves* 'ruošti, daryti vestuvių puotą', *imtis gėdos* 'gėdytis', *imtis proto* 'susiprasti, darytis protingam' ir pan. Šio tipo žodžių junginiai beveik neturi metaforiškumo, nes jų semantinė reikšmė pareina nuo sudaromųjų komponentų reikšmės, todėl jie ir nelaikytini frazeologizmais.

Pereinamojo pobūdžio frazeologizmų kalboje palyginti daug. Todėl leksikografiniame darbe, kai atskiroms frazeologizmų grupėms duodama žodžio straipsnyje skirtinga vieta, reikia labai aiškiai pažinti frazeologizmų grupių būdinguosius bruožus. Tik tokiu būdu galima išvengti didelių netikslumų, pateikiant frazeologinę medžiagą.

d) S u d ė t i n i a i t e r m i n a i. Įvairūs mokslo, technikos, gamybos ir kitų šakų sudėtiniai terminai taip pat yra pastovūs žodžių junginiai. Vieni jų yra daugiau ar mažiau laisvi, rodo realią tikrovę, o jų komponentai suprantami tiesiogine reikšme, pvz.: *valgomoji druska, rašomasis*

stalas, kambarinė gėlė, ilgieji balsiai, gamybinės jėgos, karo kurstytojai, taikos šalininkai, plaučių uždegimas, šarka keliauninkė, baudžiamoji teisė, lengvoji pramonė, siauralapis gysluotis ir t. t. Jie yra įprasti pastovūs, dažnai tik rūšį rodantys, bet ne idiominiai žodžių junginiai ir todėl nelaikytini frazeologizmais.

Kiti sudėtiniai terminai, daugiausia susidarę lietuvių liaudies kalboje, yra nomenklatūriniai daiktų ar reiškinių pavadinimai. Šios rūšies sudėtinio termino komponentų tiesioginė reikšmė čia išnyksta, nejaučiama, ir termino reikšmė nuo jų nepareina. Ypač daug tos rūšies terminų iš botanikos, zoologijos ir kitų sričių, pvz.:

a) botanikos: *gegutės čebatėliai* 'gegužraibė' (Orchis), *kiškio kopūstas* (Oxalis acetosella), *Marijos kardas* 'margalapis margainis' (Silybum marianum), *saulės ašarėlės* (Drosera); b) zoologijos: *perkūno oželis* 'toks paukštis' (Scolapax gallinago), *laumės žirgas* 'toks vabalas' (Libellula), *jūros kiaulė* 'banginių giminės jūros gyvulys' (Phocaena), *Adomo galva* 'didelis naktinis drugys' (Acherontia atropos); c) geologijos: *kirvio akmuo* 'nefritas', *kraujo akmuo* 'hematitas', *velnio (laumės) pirštas* 'kaukaspenis'; č) hidrologijos: *laumės juosta* 'vaivorykštė'; d) astronomijos: *grįžulo ratai* 'septynių žvaigždžių konsteliacija atšiaurio dangaus srityje' (Ursa Major), *paukščių kelias* 'tolimų Galaktikos sričių reginys'; e) chemijos: *gyvasis sidabras* 'skystas baltos spalvos metalas' (Hg) ir kt.

Prie šių sudėtinių terminų skiriami ir įvairių liaudies žaidimų sudėtiniai pavadinimai, pvz.: *čebatus kirsti, duonelę kepti, kanapes laužyti, katinais eiti, kavą nešioti, kerėplą mušti, kiaulę į dvarą varyti, kiaulę mušti, kopūstus kirsti, lapę gaudyti, pušis gaudyti, ridiką rauti* ir t. t. Kadangi šios rūšies sudėtinių terminų sudedamieji komponentai netenka savo tiesioginės reikšmės, tai jie „Lietuvių kalbos žodyne" skiriami prie idiomų.

Yra dar kitų sudėtinių terminų, kurių reikšmę galima susieti su jų komponentų tiesiogine reikšme, pvz.: *gailestingoji sesuo, medicinos sesuo* 'vidurinio medicininio išsilavinimo moteris kokioje gydymo įstaigoje', *vaikų darželis* 'ikimokyklinio amžiaus vaikų auklėjimo įstaiga', *greitoji pagalba* 'sanitarinė organizacija, teikianti skubią medicininę pagalbą staiga susirgusiems ar nelaimingais atsitikimais' ir pan. Jie „Lietuvių kalbos žodyne" jungiami į metaforinių frazeologizmų grupę.

2. Frazeologizmų pateikimas „Lietuvių kalbos žodyne"

Sudarant aiškinamąjį žodyną, frazeologizmą reikia traktuoti kaip ir kiekvieną atskirą žodį, nes jis taip pat yra tam tikras kalbos vienetas, kurio negalima semantiškai suskaldyti atskirais žodžiais. Frazeologizmas žodyne, kaip ir atskiras žodis, turi turėti savo vietą, kur aiškinama jo reikšmė ir duodama tos reikšmės iliustracija.

1) P a g r i n d i n i s f r a z e o l o g i z m o ž o d i s. Frazeologizmas žodyne turi būti iškeliamas tiek kartų, kiek jame yra pilnareikšmių žodžių, bet jo reikšmės aiškinimas ir iliustracija turi būti duodama tik vienoje vietoje, būtent, straipsnyje to antraštinio žodžio, kuris laikomas svarbiausiu, pagrindiniu žodžiu šiame frazeologizme. Kitų žodžių, įeinančių į frazeologizmo sudėtį, straipsniuose jo reikšmė nebeaiškinama ir

nebeiliustruojama, o tik nurodoma į tą žodį, kur ji paaiškinta ir iliustruota pavyzdžiais.

Iškyla vienas iš sunkiausių frazeologijos klausimų leksikografiniame darbe: kaip nustatyti frazeologizmo pagrindinį žodį, t. y. tą komponentą, nuo kurio pareina frazeologizmo semantinė reikšmė, kuris frazeologizuoja žodžių junginį.

Nors S. Ožegovas sako, jog „reikia atsisakyti nuo nihilistinės minties, kad frazeologinio vieneto pagrindinio žodžio esą negalima nustatyti"[6], tačiau praktiniame darbe, nustatant frazeologizmo pagrindinį žodį, dažnai susiduriame su dideliais sunkumais, nes ne visada aišku, kuris žodis yra frazeologizuojantysis.

Toliau tas pats autorius pripažįsta, kad, nustatant frazeologizmo pagrindinį žodį, negalima taikyti visiems frazeologizmų tipams vieno kurio principo. Vienur frazeologizuojantysis žodis sutaps su gramatiškai valdančiuoju, kitur su valdomuoju, dar kitur jis gali eiti pirmuoju pilnareikšmiu junginio komponentu. Pagrindinio frazeologizmo žodžio išskyrimas pareina ir nuo frazeologizmo struktūros, ir nuo jo komponentų semantinio svorio, kuris nėra lengvai ir visų vienodai nustatomas. Todėl rasti aiškių ir griežtų principų ir kriterijų pagrindiniam frazeologizmo žodžiui nustatyti negalima.

Antra vertus, pagrindinio žodžio frazeologizme klausimo išsprendimas, redaguojant pirmąjį „Lietuvių kalbos žodyno" leidimą, nėra būtinas, nes to sprendimo taikyti praktiniame darbe dar nebūtų galima. Lietuvių kalbos frazeologizmai, kaip savarankiški semantiniai vienetai pirmą kartą iškeliami „Lietuvių kalbos žodyne", ir tai tik pradedant trečiuoju tomu, todėl neįmanoma juos sudėti Žodyne reikiamų žodžių straipsniuose. Dedant ir aiškinant frazeologizmus ten, kur jie turėtų būti dedami ir aiškinami pagal savo pagrindinį žodį, neretai atsitiktų, kad iškeliamojo frazeologizmo reikšmės aiškinimas ir iliustracija turėtų būti nukeliama į tolesnius, dar nespausdintus žodyno tomus arba į pirmuosius du spausdintus tomus, kur jie dar nebuvo iškeliami, ir Žodyno vartotojas negalėtų žinoti kai kurių frazeologizmų semantinės reikšmės, kol nebūtų baigta leisti visi Žodyno tomai ir perredaguoti pirmieji du. Pavyzdžiui, frazeologizmo *varnas ganyti* 'žiopsoti, dairytis' pagrindinis, frazeologizuojantysis žodis, kurio straipsnyje turi būti šis frazeologizmas iškeliamas ir aiškinamas, yra, sakysim, *varna,* o to žodžio straipsnis bus tik priešpaskutiniame žodyno tome. Frazeologizmo *dinderį mušti* 'dykinėti' frazeologizuojantysis žodis yra *dinderis,* kuris jau pateko į antrąjį Žodyno tomą, kur frazeologizmai dar nebuvo keliami ir aiškinami kaip savarankiški kalbos vienetai.

Dėl tų priežasčių pirmajame „Lietuvių kalbos žodyno" leidime frazeologizmai, kad nereikėtų jų aiškinimo nurodinėti į dar nespausdintus arba ir spausdintus I—II tomus, pateikiami su reikšmių aiškinimais ir iliustracija ne visada pagrindinio žodžio straipsnyje, nors pagrindinis žodis ir būtų aiškus. Kiekvienas frazeologizmas iškeliamas tiek kartų, kiek jis turi

---

[6] С. И. Ожегов, О структуре фразеологии. — «Лексикографический сборник», вып. 2, 41, АН СССР Институт языкознания», Москва, 1957.

pilnareikšmių, o kartais ir nepilnareikšmių žodžių. Reikšmė aiškinama ir iliustruojama tik vieno jo žodžio straipsnyje. Kitų žodžių straipsniuose vietoje aiškinimo nurodoma į tą žodį, kurio straipsnyje reikšmė jau paaiškinta. Antrajame Žodyno leidime jau bus galima visus frazeologizmus pateikti taip, kaip jie iš tikrųjų turi būti pateikiami.

2) Frazeologizmų vieta žodžio straipsnyje. Iškeliant frazeologizmus, kaip atskirus leksinius vienetus, reikia nustatyti jiems vietą iškeltinio žodžio straipsnyje.

D. Ušakovo redaguotame (1935—1940), S. Ožegovo (1952) ir keturtomiame TSRS MA Rusų kalbos instituto (1957—1961) rusų kalbos žodynuose visų tipų frazeologizmai dedami žodžio straipsnio gale, po visų reikšmių, už rombo. Taip pat padaryta „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" (1954) ir latvių-rusų kalbos žodyne (žr. „Latviešu-krievu vārdnīca", 1953), tik vietoj rombo duodamas trikampio ženklas. Didžiajame rusų literatūrinės kalbos žodyne (žr. „Словарь современного русского литературного языка"), kurį leidžia TSRS Mokslų Akademijos Rusų kalbos institutas, pirmuose trijuose tomuose frazeologizmai, išryškinti išretintu šriftu, buvo dedami už mažiuko rombelio iliustracijoje prie reikšmių. Tik pradedant ketvirtuoju tomu, idiomos ir metaforiniai frazeologizmai išryškinami juodu šriftu ir dedami už tildės (~) dviejose žodžio straipsnio vietose. Vieni, kuriuos galima susieti su bet kuria žodžio reikšme, dedami tuoj po atitinkamos reikšmės iliustracijos, o kiti, kurie nesisieja su jokia žodžio reikšme, dedami žodžio straipsnio gale iš naujos eilutės. Tik „frazeologiniai deriniai" (фразеологические сочетания) paliekami už rombiuko iliustracijoje, kaip buvo daroma pirmuosiuose trijuose tomuose su visų tipų frazeologizmais. Lenkų kalbos žodyne (žr. „Słownik języka polskiego", I t., A—Ć, 1958), redaguojamame V. Doroševskio, frazeologizmai, panašiai kaip ir minėtame didžiajame rusų literatūrinės kalbos žodyne, duodami vieni prie žodžio reikšmių, kiti gale straipsnio, tik su tuo skirtumu, kad ir vieni, ir kiti duodami iš naujos eilutės (neįtrauktai) po rombo ir pažymos fraz. (◇fraz.). Tokiu pat rombu atskiriamos ir perkeltinės reikšmės (◇przen.), ir patarlės (◇przysł.). Iš ukrainiečių kalbos aiškinamojo žodyno prospekto (žr. „Проспект тлумачного словника української мови", Київ, 1958) matyti, kad frazeologizmai taip pat manoma dėti dviejose vietose: prie atskirų reikšmių ir straipsnio gale.

Visuose senuosiuose lietuvių kalbos žodynuose, pavyzdžiui, K. Širvydo, J. Brodovskio, P. Ruigo, K. Milkaus ir vėlesniuose, G. H. F. Neselmano, F. Kuršaičio ir ypač A. Juškos, randama daugiau ar mažiau frazeologinės medžiagos, kurią daugiausia sudaro priežodžiai ir patarlės. Tik A. Juškos žodyne, be priežodžių ir patarlių, jau daug yra idiomų ir metaforinių frazeologizmų. Tačiau visuose minėtuose žodynuose frazeologizmai pateikiami ne kaip savarankiški kalbos vienetai, bet kaip atskirų žodžių reikšmių iliustracinė medžiaga.

Pirmuosiuose dviejuose „Lietuvių kalbos žodyno" tomuose frazeologizmai taip pat atskirai neiškeliami, o paliekami žodžių reikšmių iliustracijoje, jų reikšmę paaiškinus, o dažnai ir nepaaiškinus skliausteliuose, pvz.:

balsas sm. (4) ... **6.** *reikšmė, ženklas:* Aš ten balso mažai turiu Švnč. Jo nėr nei balso Sch107. Po valandėlės nė balso duonos nebliko *(visą suvalgė)* Ž. Plėšomės, draskomės, o arielkos nė balso Ž. Saulės nė balso nematyti Ž. Siratėlės nė balso neregėti (ieškant) Šts. Aš cibulynės bijau ir balso Nt.

Čia frazeologizmas *nė (nei) balso* 'visiškai nėra' eina žodžio reikšmės iliustracijoje net be paaiškinimo. Kitas pavyzdys:

dantìs, -iẽs sf. K, Tlž; sf. sm. B, R408, MŽ550, N; sm. SD374 (4), dañtis, -čio (3, 4) **1.** anat. Dens: Krėslinė, krūminė dantis KI167... Atnešė sūrio tik ant vieno dantiẽs Ll. Kaip regėt, ne ant dančio *(nepatinka)* tau šitas valgymas Vrn. ...Brolis seniai ant jos dañtį gelia *(jam ji patinka)* Gs. Aš seniai ant jo dañtį galandu *(pykstu)* Rdm. ...Jai seniai jau dantį skauda, kaip tą suknelę nusipirkt Lkš. Ko čia sveikam dantį užkalbi — kaltas esi ir tiek! Rgv. Lindo lindo ir atkando dantį *(nieko nepešė)* Jnšk. ...

Čia vienų frazeologizmų reikšmė paaiškinta skliausteliuose, kitų (*dantį skauda* 'neramumas ima, rūpi', *dantį užkalbėti* 'stengtis įkalbėti, kalbant nuraminti, apgauti') nepaaiškinta.

Frazeologizmus palikti iliustracijoje buvo netikslu, todėl, pradedant trečiuoju tomu, imta įvairius frazeologinius vienetus kelti iš iliustracinės medžiagos ir duoti juos atskirai. Vieni jų, kurie labiau idiomiški, išryškinami juodu šriftu ir, paaiškinus jų reikšmę, dedami atitinkamo iškeltinio žodžio straipsnio gale, po visų reikšmių, iš naujos eilutės už rombo (◇) Kiti, mažiau idiomiški, jokiu šriftu neišryškinami ir atskirai neiškeliami, o paliekami, skliausteliuose paaiškinus jų reikšmę (ir tai ne visada), iliustraciniame sakinyje, kuris dedamas už trikampio (△), iškeltinio žodžio reikšmės iliustracijos gale. Dar kiti frazeologizmai paliekami tiesiog iliustracijoje, dažnai net nė reikšmės nepaaiškinant, pvz.:

gãlas sm. (4) ... **9.** *žuvimas; mirtis, dvėsimas:* Artimas ir neišvengiamas imperialistų galas juos veda į pasiutimą Tiesa1953, 67. Meisterio tėvas Kastantas prieš pat galą išvalgė puodynikę rūgusio pieno P.Cvir. Kovų laukuose nelemtą galą susirado fašistų armijos divizijos pulkai A.Vencl. Rėkia kaip galą daromas J.Jabl. Galą pasidaryti *(nusižudyti)* BŽ267. △ Susergi, tai paskutinis galas *(labai prasta)* Sml. Daug žmonių nuėjo galan *(žuvo)* Š. Jau viskas eina galop *(žūsta)* J.Jabl. Lazda ne galu virtusi *(nežuvo)* — radau Šts. **10.** prk. *negerovė, nelabasis:* Kad tave kur galas! An. Galas tau davė čia eiti! Vrn. Galas čia tave nešė! Dkš. Galas jo nematai! Ds. Galą jis tau eis, nė nelauk *(jis neis)!* Alk. Galą jis tau taip greitai padarys) *(greit nepadarys)!* Lp. ...Čystas galas su ja Dsn. ‖ pl.: Galai jį žino, kur jis nuėjo! Stk. Po šimts galų, kaip čia šalta! Vs. Eik sau po galais! rš. Po visų galų, parvažiuok nors namo! Lp.

◇ **visi (visokie) galai...** *viskas;* Petras buvo visų galų žmogus *(viską mokėjo, viskam tiko)* J.Jabl. Už pinigus visų galų gausi OG91... Jie visų galų pilni *(visko turi)* Lp. Jų visi galai *(viskas)* sudegė Lnkv. ...

9-je reikšmėje sakinys „Rėkia kaip galą daromas" su frazeologizmu *galą daryti* 'žudyti' neiškeltas už trikampio, paliktas iliustracijoje, net reikšmės nepaaiškinus. *galą pasidaryti* 'nusižudyti' taip pat yra frazeologizmas, bet jis už trikampio neiškeltas, nors reikšmė ir paaiškinta. 10-je reikšmėje visuose pavyzdžiuose yra ekspresyvinio-emocinio pobūdžio frazeologizmų, bet jie neiškelti už trikampio, ir reikšmė paaiškinta tik dviejų frazeologizmų.

Tolesniuose „Lietuvių kalbos žodyno" tomuose frazeologizmų, paliktų iliustracijoje ir net nepaaiškintų, jau rečiau pasitaiko, pvz.:

kálnas sm. (3). ... (1) ... **1.** *aukštas žemės pakilimas:* ... Kalnai kelmuoti, pakalnės nuplikę! Kas jūsų grožei senobinei tiki? A.Baran. Kalnuos pilki ereliai nardo S.Nėr... Varžas stato ingerkliu prieš kálną *(prieš srovę)* Ds. Ne už kalnų *(netoli)* pavasaris tsp. Nebe už kalnū *(nebe toli)* ir rugiapiūtė Pc. Vienas ant antro kalnus verčia *(visokių blogybių prikalba)* Skd. **2.** prk. *ko nors daug:* Privirė kalnus žvėrienos rš... Aukso kalnų niekur nerasi Ds... △ Kad aš būčiau sveika, tai kalnus nuversčiau *(daug nudirbčiau)* Gs. Jis pasiryžęs kalnus nuversti *(daug padaryti)* Šl. **3.** *kaupas:* Vežimas bus su kálnais Krtn.

◇ ***iš kálno** (l. zgóry) adv. *neatėjus laikui, iš anksto:* Ar galėsi iš kálno užmokėt? Pn ...

Antrosios reikšmės iliustracijoje paliktas neiškeltas už trikampio sakinys „Aukso kalnų niekur nerasi" su nepaaiškinta reikšme frazeologizmu *aukso kalnai* 'daug gėrybių'.

Frazeologizmų pateikimas „Lietuvių kalbos žodyne" vis dėlto nėra dar pakankamai geras.

Pirmiausia, netinka už tos pačios pažymos (△), kur dedami frazeologizmai, dėti priežodžius, patarles, mįsles ir kitus vaizdingus pasakymus. Juose žodžių tiesioginė reikšmė neprapuola, ir todėl jie gali eiti iškeltinio žodžio reikšmės iliustracija.

Antra, netikslu neiškelti ir kokiu skirtingu šriftu neišryškinti už trikampio dedamųjų frazeologizmų ir neduoti jų reikšmės aiškinimo. Neiškeltas iš sakinio ir skirtingu šriftu neišryškintas frazeologizmas lyg ir prapuola, lieka sunkiau pastebimas, o kartais pasitaiko, kad ir aiškinimas, duodamas skliausteliuose, daugiau taikomas visam sakiniui, o ne pačiam frazeologizmui, pvz.: „Po valandėlės nė balso duonos nebliko *(visą suvalgė)*" Žem. Čia aiškinimas *visą suvalgė* taikomas ne frazeologizmui *nė balso*, o veiksmažodžiui *nebliko*.

Kiekvienas frazeologizmas Žodyne turi būti duodamas kaip atskiras leksinis vienetas, atskiras žodis, o ne paliekamas iliustracijoje.

Metaforinius frazeologizmus, kuriuos galima susieti su straipsnio antraštinio žodžio bet kuria reikšme, tikslingiau dėti tuoj po atitinkamą reikšmę iliustruojančios medžiagos (ne iš naujos eilutės) už trikampio (△). Idiomas ir tuos frazeologizmus, kurie nesisieja su jokia antraštinio žodžio reikšme, reikėtų nukelti į straipsnio galą už visų reikšmių ir duoti iš naujos eilutės už rombo (◇). Patarles, priežodžius ir kitus vaizdingus pasakymus, kuriuose žodžių junginiai dar nėra kalboje labai pastovūs, kad

galima būtų juos laikyti frazeologizmais, būtų geriau dėti žodžio reikšmės iliustracijos gale už stogelio (∧) ir skliausteliuose, jei galima, paaiškinti jų reikšmę. Tada, pavyzdžiui, žodžio *ganyti* straipsnis atrodytų taip:

ganýti, gãno, gãnė 1. tr., intr. *saugoti ganykloje (gyvulius, paukščius):* Ganau pekų SD242. Ganybo piemuo gãno gyvolius J. Kieno čia ganomi galvijai? J.Jabl. Man beganant brolio šėmus jautelius, ir atjojo trys jauni berneliai KlvD7. Radau piemenėlį, ganantį žirgelius J.Jabl. Kada jaunas buvau, šile ožius ganiau (d.) J.Jabl. Aš tų ožkų neganysiu, po karklynus neblandysiu (d.) Krž. Žalioj lankoj žąsis ganiau, ten ir vaikštinėjau (d.) Sn. Gãno, kur gyvuliai ėda Dkš. Motina išleido mane ganyti J.Jabl. Ilgai piemenė neateina ganius Ds. Vakar mums buvo ganoma diena *(vakar mes turėjome ganyti)* Rm. Gãnomų *(po kurias gyvuliai ganomi)* pievų daug OG404. ∧Ganyk avis ir vilko nematydamas *(visada budėk)* S.Dauk. Neganyk kiaulės sode *(neleisk nevalyvo, nešvaraus žmogaus, kur švaru, gražu — priterš)* TŽIII382. Ką ginęs ir ganyk B. △ **akis ganýti** rš *grožėtis kuo.* **die beganai!** Sut psn. toks ganančių piemenų pasveikinimas. **eik šunų ganyti!** Ašb keik. *eik iš čia, nesirodyk!* **su tavim (juo) kiaulių neganiau** Mlt niek. *tu (jis) man nelygus.* ‖ refl.: Eina žmogus toliau ir pamato besiganantį jautį SI59. O gal tu nubėgtum pažiūrėti, kaip arkliai ganosi Mš. Netoli nuo jų ganėsi didelė kaimenė kiaulių rš. △ **akys ganosi** kieno *grožisi kas kuo:* Mano akys ganosi po gražius vaizdus rš. **2.** tr. prk. *saugoti prižiūrėti:* Senelis gano sodą, kad vaikai obuolių nenuraškytų Švnč. Močia gãno vaikus J. Tuos vaikus ganyk ir ganyk per dienas, nėr kada nei darbo nusitverti Rs. Vaikai tebėr ganomieji *(juos reikia prižiūrėti, auklėti)* Dr. Nėr kada vakaruškauti — reik gyvenimą ganýti Ėr. Tu tas bitis ganyk *(saugok, kad neišspiestų)* Grg. Vilkas greit į kaimą bėgo, ne į svečius, tik gyvastį ganydamas V.Kudir. Visi turi mokėti ganyti savo sveikatą rš. Ganýk ją kaip pakulas nuo ugnies! Lš.

△ Kaip kas išmano, taip save gano *(kaip kas išmano sugeba, taip verčiasi)* Ds. Tam ir gužas, kad varles ganytų Jnš. △ **trobą ganyti** juok. *vis troboj būti, iš trobos neišeiti:* Katės paprato trobą ganyti Krkl. **3.** tr. prk. bažn. *gelbėti, vaduoti:* Kitų dūšias beganydamas, savo pražudžiau. Sln. Prisakiau, kad ganytų žmones mano ChlKrn17,6. **4.** refl. *šerti arklius kelionėje:* Nesigãnęs nevažiuosi tokio kelio Ėr. Panvežin važiuodami, du kartus gãnėms Slm. **5.** refl. prk. *valgyti:* Ganykimės, kol yra ant stalo Vj. Žalčio namuose visa ko pilna — tik ganykis ir linksminkis! ps.

◇ **akimis ganyti** ką *tyčiotis, juoktis iš ko:* Kad tave svietas akelėms ganytų! Arm. **akių neganyti** *nesigėdyti:* Ona akių neganys — kaip jai užeis, taip ir papils *(pasakys)* Užp. Kas akių negano, tai tą kūnas žyvija *(kas nesigėdi prašyti, tas ir gauna)* Prng. **ožius ganyti** *ožiuotis, aikštytis:* Mano vaikai ožiukus gano Skr. **varnas ganyti** *dairytis, žiopsoti:* Skaityk, ne varnas ganyk! Žem.

Jei vienoje vietoje turi eiti bent keli frazeologizmai, tai, juos dedant, laikomasi alfabetinės eilės (plg. aukščiau duotą žodžio *ganyti* pirmosios

reikšmės straipsnį). Turint tos pačios reikšmės kelis variantus, nesilaikytina alfabetinės eilės, o dėtina į vieną grupę. Nepilnareikšmiai (tarnybiniai) žodžiai pagal alfabetą eina tik tuo atveju, kada frazeologizmas pradedamas nepilnareikšmiu žodžiu ir tas žodis yra tarytum viso frazeologizmo signalas, pvz.: *še tau, kaip mat* ir pan.

Frazeologizmas gali turėti ne vieną reikšmę, bet kelias. Tokiais atvejais jo reikšmės diferencijuojamos kaip ir atskirų žodžių reikšmės: pirmiausia duodama labiausiai paplitusi reikšmė, toliau mažiau paplitusi ir dar toliau perkeltinė, jei tokia yra. Reikšmės turėtų būti atskiriamos raidėmis a, b, c ir t. t., pvz.:

atkąsti tr. ... 3. *atšipinti, atkirsti kandant (apie dantis):* Duona su graužais — atkandau dantį *(dantims buvo nemalonu, negalėjau kąsti)* Ds. Bekrimsdamas dantį atkando VP8. Ir šuva dantį atkánda Kp. △ **atkąsti dañtį** a) *atlėgti, atlyžti:* Iš pradžių tai labai jis čia puolėsi į tą mišką, bet paskui atkando dantį Lkč. Iš karto taip karštai dirbo, dabar jau atkando dantį *(jam nusibodo)* Grž... b) *nusivilti, apsirikti:* Priešas, norėdamas mus sunaikinti, skaudžiai atkando dantį rš... Dantį atkando ant šito mokytojo Nč... c) *atkeršyti:* Ar jau atkandai dantį? Grž.

Šitoks frazeologizmų pateikimas „Lietuvių kalbos žodyne" ryškiai išskirtų juos iš laisvųjų žodžių junginių ir vaizdingųjų pasakymų, kurie neturi tų svarbiausių bruožų, įgalinančių frazeologizmus laikyti kalbos vienetais, tapusiais atskiros kalbos mokslo šakos — frazeologijos tyrinėjimo objektu. „Lietuvių kalbos žodynas", gausiai pateikdamas apdorotą frazeologinę medžiagą, duotų pradžią išsamiems šio įdomaus kalbos reiškinio tyrinėjimams.

Šiame straipsnyje nauji pasiūlymai dėl tikslesnio frazeologizmų pateikimo „Lietuvių kalbos žodyne" pateikiami svarstyti. Jei jie pasirodytų pakankamai pagrįsti ir įgyvendinami, galėtų būti tolesniuose Žodyno tomuose taikomi.

Šiuo tarpu aktualiausias uždavinys — šalinti Žodyno redagavimo praktikoje pasitaikančius netikslumus, kylančius iš neteisingo frazeologizmų traktavimo.

Kaip aukščiau buvo minėta, frazeologizmai apskritai pradėta nagrinėti labai neseniai, o lietuvių kalbos frazeologizmai, galima sakyti, ir visai dar netyrinėti. Neturint pakankamai teorinių žinių apie frazeologizmų esmę, jų ypatybes ir rūšis, ne visada įmanoma išskirti juos iš laisvųjų žodžių junginių, ir dėl to žodynuose neretai pasitaiko žodžių iškėlimo, reikšmių aiškinimo ir frazeologizmais iliustravimo netikslumų, kurių nemaža galima užtikti ir „Lietuvių kalbos žodyne".

Redaguojant toliau Žodyną ir stengiantis gerai išskirti bei pateikti frazeologizmus, būtina turėti galvoje šiuos svarbiausius frazeologizmų leksikografinio traktavimo bei analizės dalykus, dėl kurių nepakankamo įsisąmoninimo leksikografiniame darbe atsiranda klaidų ir netikslumų.

a) Tik frazeologizme vartojamas žodis nėra savarankiškas ir vienas pats paimtas neturi savo semantinės reikšmės, todėl negalima, ištraukus jį iš junginio ir iškėlus

žodžio straipsnio antraštiniu, aiškinti jo reikšmę, kurios jis, atskirai paimtas, neturi pvz.:

kãdė sf. (2) *laikas:* Kuri tat kadė Kos152.

Žodis *kadė* ne junginyje nevartojamas ir neturi reikšmės 'laikas'. Tik visas junginys *kuri tat kadė* reiškia 'labai seniai, kada tai buvo' (plg. Kos152 šio junginio aiškinimą lenkų kalba: które to czasy, kiedy to byłe rzeczy!).

Kitas pavyzdys:

kankà sf. (2) *pradėjimas, sykis:* Nupiovė medį viena kanka Vkš. Kad jau pradėjom, ta kanka ir užbaikim Vkš. Miesto žmonės pinigus leidžia ta kanka *(gauna ir išleidžia)* Kal.

Žodis *kanka* taip pat ne junginyje nevartojamas ir reikšmės 'pradėjimas, sykis' neturi — ji ištraukta iš junginių *viena kanka, ta kanka* 'tuo pradėjimu, tuoj pat, nieko nelaukiant'. Kadangi junginio komponentas *kanka* neturi savo reikšmės ir ne junginyje nevartojamas, tai kalboje atsiranda to junginio ir kitokių variantų, kartais net su gramatiškai nesuderintais komponentais, pvz.:

Kuomet spėja *tuo kanka* atimti durpes nuo duobės, yra lengviau išimti LK.

Vadinasi, vietoj *ta kanka* kalboje yra ta pačia reikšme pasakymų ir *tuo kanka.*

Žodyne yra ir daugiau panašių atvejų, kur žodis iškeliamas iš junginio ir aiškinama jo reikšmė, kurios jis ne junginyje neturi, pvz.:

ãbejas sm. (1) *abejojimas:* Be abejo, aš atsikelsiu, nepramiegosiu Slnt. Be abejo, kad meluoja Grž. Kai aš, tai dar su abeju *(aš tai dar galėčiau anksti atsikelti)* Ob. Tai ta merga ir dar ant abejo, ar eis Alk. Koks ten iš jo meistras — dirba ant abejo: pasiseks — gerai, sugrius — išeis niekais Lnkv.

Žodis *abejas* ne junginyje nevartojamas ir todėl savarankiškos reikšmės turėti negali. Yra tik junginių, kuriuose jis vartojamas: *ant abejo* būti 'nebūti tikram, abejoti', *ant abejo* dirbti ką 'dirbti, nežinant kuo baigsis; kaip bus taip', *be abejo* 'aišku, žinoma, nėra abejonės', *su abeju* 'abejotina'.

Ryškiu pavyzdžiu, kaip kartais neįmanoma nusakyti nesamą reikšmę žodžio, ištraukto iš frazeologizmo, gali būti žodžio *dinderis* straipsnis:

diñderis sm. (1) **1.** scom. *tinginys, valkata:* Ką tas diñderis dirbs — valkiojasi, ir tiek Lž. Petriuk, diñderio šmote, ar neisi prie knygų? Sd. **2.** '?' *(posakiuose):* Per kiauras dienas dinderį muša *(dykinėja, tinginiauja),* o darbo bijo Kl.

Žodžio *dinderis* antroji reikšmė neaiški ir palikta su klaustuku, tik pažymėta, kad ji vartojama posakiuose. Iš tikrųjų, žodis *dinderis* turi tik vieną reikšmę 'tinginys, valkata'. Antrosios reikšmės visai neturi, o yra tik žodžių junginys — frazeologizmas *dinderį mušti,* kuris reiškia 'dykinėti, tinginiauti'. Reikia pasakyti, kad straipsnio sudarytojo dėl žodžio *dinderis* antrosios reikšmės samprotauta, svarstyta, bet kadangi pirmuosiuose dviejuose Žodyno tomuose frazeologizmai, kaip savarankiški vienetai,

nebuvo iškeliami, tai ir nerasta būdo, kaip tą junginį *dinderį mušti* pateikti žodžio straipsnyje.

b) Frazeologizmo semantinės reikšmės negalima priskirti vienam kuriam jo komponentui, nes jis negali jos turėti. Būna atvejų, kad bent keletą reikšmių turinčiam žodžiui duodama reikšmė, kurios jis neturi, bet ją turi visas junginys, į kurį įeina minėtas žodis, pvz.:

áušinti,-ina,-ino... 3. *tuščiai kalbėti:* Nenoriu aušinti burną, t. y. kalbėti J. Aušink neaušink burnos — nieko negausi Gs. Neaušink tu savo kakarinės Vv. Neaušink dantų — užmokesčio negausi Kair. Neaušink be reikalo liežuvį Dov. Jis [šuo] naktį dar labiau snukį aušina, kaip dieną Mš.

Čia duotuose sakiniuose žodis *aušinti* neturi reikšmės 'tuščiai kalbėti'. Tą reikšmę turi junginys *aušinti burną* ir jo variantai: *aušinti kakarinę, aušinti dantis, aušinti liežuvį* ir *aušinti snukį* prk. 'loti'.

Kiti pavyzdžiai:

dùmti, dùmia, dūmė ... 12. *meluoti, apgaudinėti, monyti; kerėti:* Be reikalo dumi man akis; ne toks aš kvailas esu, kad patikėčiau Jrb. Kas ten duos stebuklus — dumia akis ir gana Kair. Jie dumia mums akis gražiomis savo kalbelėmis Vaižg.

Veiksmažodis *dumti* vienas pats, ne junginyje su kitais žodžiais reikšmės 'meluoti, apgaudinėti, monyti' neturi. Ji ištraukta iš viso junginio *dumti akis* 'apgaudinėti' reikšmės.

galvà sf. (3) 1. *kūno dalis*... 5. *gyvybė, gyvenimas; mirtis:* Velyk be galvos, o ne be unaro *(garbės)* Kt. Be spaudos mes lyg be galvos Blv. Po jo galvos pasiliko pati ir vaikai BŽ325. Nežinau, vaikai, kaip po mano galvos *(man mirus)* gyvensit Jnšk. Naujasis žents... pastojo po jo galvos karalium Sch171. Mums pridera pasirūpinti apie tuos, kurie po mūsų galvai gyvens A.Baran. Visas tas daržas po tavo galvai tenka man Ašb. Valdyt tepradės tik po mano galva Srv. ... Nons prie mano galvos nesiriekit Jnšk. Kad teip visi gyventų, kaip gyveno už uošvio galvos *(uošviui gyvam tebesant)* Lp. ... Viens leitenants... iki gyvos galvos prasūdyts *(iki mirties, visam gyvenimui nuteistas)* Kel1862,100. Aš savo galvą dedu, arba savo galvą duodu, jei tas bus netiesa S.Dauk. Viens brolaitis atsirado, už vainiką galvą deda *(sutinka mirti)* Sln. ...Kare daug galvų paguldė priešai *(daug priešų žuvo)* rš. Možna labai greitai galvą prikišt BM83. Marti gailėjo tris nedėlėles, sesuo — trejus metelius, o matušėlė augintojėlė — pakol gyva galvelė *(iki mirties)* StnD28. Visam savo amželiui, pakol gyvai galvelei JV655. Jis tai padarė savo galvon *(rizikuodamas savo galva)* J.Jabl.

Pirmuosiuose dviejuose sakiniuose, iliustruojančiuose penktąją žodžio *galva* reikšmę, žodis *galva* turi pirmąją reikšmę — 'kūno dalis'. Visuose kituose pavyzdžiuose žodis *galva* yra tik frazeologiniuose junginiuose, kurie turi savo reikšmę, būtent:

po kieno *galvos (galvai, galva)* 'kam mirus', *prie (už)* kieno *galvos* 'kam dar gyvam esant', *iki gyvos galvos* 'iki mirties', *galvą duoti (dėti)*

'sutikti mirti', *pakol gyva galva* 'kol gyvas', *savo galvon* ką daryti 'rizikuojant savo galva, daryti', *galvą prikišti* 'žūti'.

Tokiu būdu žodis *galva* reikšmės 'gyvybė, gyvenimas; mirtis' neturi.

c) Frazeologizmas žodžio reikšmės negali iliustruoti, nes jis pats turi visai kitą reikšmę, nesutampančią su jo komponentų reikšmėmis, pvz.:

apkąsti tr. **1.** *dantimis apimti:* Apkandęs laiko B. Apkąsk liežuvį, nebliauk nereikalingai J. Ans visą luitą apkando KlvrŽ. || Praniukas į seserį pažvelgė ir žodžius apkando *(nutilo)* LzP. Anas ir dantis apkando *(nustojo niekus kalbėti)* Dbk.

Žodžių junginiuose *žodžius apkąsti, dantis apkąsti* 'nutilti kalbėjus' veiksmažodis *apkąsti* neturi reikšmės 'dantimis apimti', todėl sakiniai su šiais junginiais duodami už paralelių, kuriomis paprastai atskiriamas reikšmės niuansas. Bet čia, už paralelių, dedami ir ne reikšmės niuansai, o tikri pastovūs idiominiai žodžių junginiai, kuriuos reikia atskirai iškelti kaip savarankiškus vienetus ir paaiškinti jų reikšmę. Tos pačios reikšmės yra ir žodžių junginys *liežuvį apkąsti,* kuris gali turėti ir tiesioginę reikšmę 'liežuvį apimti dantimis', bet šiame kontekste („Apkąsk liežuvį, nebliauk nereikalingai") jo reikšmė perkeltinė, idiominė — 'nutilti kalbėjus'.

Tokių atvejų, kur frazeologizmas paliktas žodžio reikšmės iliustracijoje, „Lietuvių kalbos žodyne" dar nemaža, pvz.:

galvà sf. (3)... **3.** *protas, išmanymas; mintis:* Drūktenis perėjo abu švogerius stovyla, galva ir iškalba Žem. ...Prašys prašys, kol galvą susuks Srv. ...

Čia paskutiniame sakinyje *galvą susukti* yra frazeologizmas 'suglumyti'. Jo negalima palikti žodžio reikšmei iliustruoti, bet reikia iškelti, paaiškinti jo reikšmę ir minėtą sakinį duoti tos reikšmės vartojimo iliustracijai. Kitas pavyzdys:

káulas sm. (1, 3) Klm, Arm **1.** SD106, R, MŽ210, N, K, LSB194, M, AruP56, Slnt *kietas kūno audinys, skeleto dalis:* Kaulai sudaro gyvulio griaučius *(skeletą)* rš. ... Pastotys įkyrėjo iki gyvo kaulo *(labai)* Jnš.

Paskutiniame sakinyje žodžių junginys *įkyrėti iki gyvo kaulo* yra frazeologizmas ir reiškia 'labai įkyrėti', todėl žodžio *kaulas* pirmosios reikšmės iliustracijai netinka, ir reikia jį iškelti atskirai.

Reikia pažymėti, kad ištraukimas iš frazeologizmo žodžio, kuris tik junginyje tevartojamas, davimas žodžiui reikšmės, kurią tik visas junginys turi, ir žodžio reikšmės iliustravimas frazeologizmais „Lietuvių kalbos žodyno" I—II tomuose dažnas, o III—V tomuose rečiau pasitaikantis reiškinys. Tai rodo, kad žodyną rašantiems dar ne visada pavyksta atskirti frazeologizmus nuo laisvųjų žodžių junginių.

IŠVADOS

1. „Lietuvių kalbos žodyne" frazeologizmus tikslinga skirstyti į dvi grupes: idiomas ir metaforinius frazeologizmus. Žodžių junginiai, kuriuose realizuojama ne visai laisva žodžio reikšmė ir kurių semantinė reikšmė

pareina nuo jų komponentų reikšmės, atskira grupe neišskiriami ir paliekami žodžių reikšmių iliustracijoje.

2. Idiomomis laikomi tokie sustabarėję žodžių junginiai, kurių semantinė reikšmė monolitinė ir nemotyvuota, t. y. nepareina nuo jas sudarančiųjų komponentų reikšmės, ir kurių į kitas kalbas pažodžiui išversti negalima.

3. Metaforiniais frazeologizmais laikomi tokie pastovūs, dažniausiai vaizdinės-perkeltinės reikšmės žodžių junginiai, kurių semantinė reikšmė tik potencialiai susijusi su juos sudarančių komponentų reikšme.

4. Sudėtiniai terminai, daugiausia susidarę lietuvių liaudies kalboje ir einantys nomenklatūriniais daiktų ar reiškinių pavadinimais, taip pat laikomi frazeologizmais. Tie, kurių semantinė reikšmė nepareina nuo juos sudarančiųjų komponentų reikšmės, skiriami į idiomų grupę, o tie, kurių reikšmė turi kokį, kad ir tolimą ryšį su komponentų reikšme, skiriami prie metaforinių frazeologizmų. Įvairūs mokslo, technikos, gamybos ir kitų sričių sudėtiniai terminai, kurių reikšmė pareina nuo komponentų reikšmės, frazeologizmais nelaikomi.

5. Tik frazeologizme vartojamas žodis neturi nominatyvinės reikšmės. Taip pat frazeologizmo reikšmė negali būti skiriama jo komponentui. Frazeologizmas turi specifinę reikšmę ir žodžio reikšmės iliustruoti negali.

6. Kiekvienas frazeologizmas Žodyne turi būti iškeliamas išryškintu šriftu tiek kartų, kiek jis turi pilnareikšmių (o kartais ir nepilnareikšmių, jei frazeologizmas sudarytas iš nepilnareikšmių) žodžių-komponentų. Bet frazeologizmo reikšmė turi būti aiškinama ir iliustruojama tik vieno komponento straipsnyje. Kitų komponentų straipsniuose vietoj aiškinimo reikia nurodyti į tą žodį, kurio straipsnyje frazeologizmo reikšmė aiškinama.

7. Frazeologizmų aiškinimas ir iliustravimas turėtų būti duodamas pagrindinio jo komponento-žodžio straipsnyje. Tačiau pirmajame „Lietuvių kalbos žodyno" leidime to principo laikytis neįmanoma, nes negalima frazeologizmų reikšmių aiškinimo nurodinėti į dar nespausdintus arba ir išspausdintus I—II tomus, kur frazeologizmai nebuvo dar iškeliami.

8. Metaforiniai frazeologizmai duotini iškeltinio žodžio straipsnyje po atitinkamos reikšmės iliustracijos už trikampio (△), o idiomos ir tie metaforiniai frazeologizmai, kurių reikšmė nesusijusi nė su viena iškeltinio žodžio reikšme, duotini gale žodžio straipsnio iš naujos eilutės už rombo (◇).

Jei vienoje žodžio straipsnio vietoje susieina daugiau frazeologizmų, tai jie dedami alfabetine eile. Tačiau artimos semantikos frazeologizmai grupuotini, nors tai ir prieštarautų alfabetinei tvarkai.

9. Patarlės, priežodžiai ir kiti vaizdingi pasakymai, kurių dar negalima laikyti frazeologizmais, išskirtini žodžio reikšmės iliustracijos gale už atskiro ženklo, būtent stogelio (∧).

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В «СЛОВАРЕ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА» АН ЛИТ. ССР

З. К. ЙОНИКАЙТЕ

Резюме

Фразеологизмы литовского языка в настоящей статье рассматриваются с точки зрения практической лексикографической работы. Вопрос подачи фразеологизмов в толковом «Словаре литовского языка» полностью не разработан. Ощущается недостаток теоретических обобщений о сущности, особенностях и видах фразеологизмов литовского языка, об их расположении в Словаре, поэтому фразеологизмы нередко смешиваются со свободными словосочетаниями: в одних случаях отдельным компонентам фразеологизма приписывается значение, свойственное всему фразеологизму, как своеобразной лексической единице, в других случаях фразеологизмы подаются в качестве обычной иллюстрации свободного словосочетания.

Фразеологизмы литовского языка в Словаре классифицируются в две основные группы: идиомы и метафорические фразеологизмы (в классификации акад. В. Виноградова называемые фразеологическими единствами). Те устойчивые словосочетания, в которых реализуется несвободное значение слова (в классификации акад. В. Виноградова называемые фразеологическими сочетаниями) в отдельную группу не выделяются и в Словаре помещаются в качестве иллюстрации значения слова.

Фразеологизмы, как цельные, монолитные выражения, в которых утрачены лексические значения компонентов, должны иметь в словарной статье определенное место, где должны объясняться и иллюстрироваться их значения. В первых двух томах Словаря фразеологизмы помещались вместе с иллюстрацией отдельных значений слова и ни знаками, ни шрифтом не выделялись. Начиная с третьего тома Словаря, фразеологизмы помещаются в двух местах словарной статьи. Более идиоматичные фразеологизмы выделяются жирным шрифтом и помещаются в конце словарной статьи с абзаца за знаком ромба (◇). Менее идиоматичные фразеологизмы располагаются при соответствующих значениях слова за знаком треугольника (△), но отдельно не выделяются. Значения их объясняются в иллюстративных примерах в скобках. Под этим же знаком в Словаре помещаются поговорки, пословицы, загадки и неустойчивые образные выражения. Такое расположение фразеологического материала является небезупречным, потому в настоящей статье предлагается: 1) как идиомы, так и метафорические фразеологизмы выделять жирным шрифтом и помещать в словарной статье отдельно; 2) идиомы и метафорические фразеологизмы, утратившие связь с каким-либо определенным значением толкуемого слова, помещать после всех значений в конце словарной статьи с абзаца за знаком ◇; другие же метафорические фразеологизмы, имеющие ощутимую связь с каким-либо определенным значением толкуемого слова, располагать при

соответствующих значениях слова за знаком △; 3) составные термины, значение которых не вытекает из лексических значений их компонентов, помещать за знаком ◇, а составные термины, значение компонентов которых можно соотнести со прямыми значениями соответствующих слов, помещать за знаком △; 4) пословицы, поговорки и неустойчивые образные выражения помещать отдельно от фразеологизмов, употребляя для этого особый знак Λ.

Одним из важнейших вопросов фразеологии в практической работе является установление опорного слова фразеологизма, т. е. того его компонента, от которого зависит семантическое значение фразеологизма. После выяснения опорного слова становится ясным вопрос, под которым словом должен помещаться, объясняться и иллюстрироваться фразеологизм, а под которыми словами он лишь помещается с отсылкой на соответствующую словарную статью, где данный фразеологизм объяснен и иллюстрирован примерами употребления.

Так как фразеологизмы в «Словаре литовского языка» выделяются впервые, ссылаться на еще не напечатанные и напечатанные первые два тома, где они еще не выделялись, считается нецелесообразным потому, что значение фразеологизма на определенное время осталось бы не известна пользующемуся Словарем. Поэтому в первом издании Словаря фразеологизм помещается столько раз, сколько он имеет в своем составе полнозначных (а иногда и неполнозначных) компонентов, а значение его объясняется и иллюстрируется не всегда под опорным его словом, хотя оно и было бы ясным. Во втором издании Словаря будет возможно фразеологизмы пояснять и иллюстрировать под словом опорного компонента фразеологизма, а под словами остальных компонентов помещать фразеологизмы лишь с отсылкой на соответствующую статью.